

Bolje kopati zahod nego grob: Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju

ŽELJKO DUGAC

Odsjek za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu se obrađuju nastojanja zdravstvenih prosvjetitelja Škole narodnog zdravlja u Zagrebu u međuratnom razdoblju vezana uz problem nehigijenskog vršenja nužde te gradnje odgovarajućih nužnika u seoskim krajevima. Problem nehigijenskih navika vezanih uz nuždu te nedostatka nužnika u to je doba bio značajan javnozdravstveni problem budući da je bio povezan sa širenjem epidemija crijevnih zaraznih bolesti. U radu je prikazan udruženi rad zdravstvenih prosvjetitelja i lokalne zajednice na rješavanju tog važnog javnozdravstvenog problema.

Ključne riječi: povijest javnog zdravstva, Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, povijest higijene vršenja nužde

Uvod

Nakon Prvog svjetskog rata, potaknuti lošim higijenskim uvjetima i bijedom u seoskim predjelima te oduševljeni tada modernim idejama socijalne medicine, koja je isticala potrebu da higijenske blagodati i medicinska zaštita budu dostupne najširim krugovima stanovništva, javlja se skupina javnozdravstvenih djelatnika okupljena oko Andrije Štampara, tada načelnika Higijenskog odjeljenja Ministarstva narodnog zdravlja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i stručnjaka onodobne Zdravstvene organizacije Lige naroda, koja će pokrenuti i provesti sustavne promjene u javnom zdravstvu u Hrvatskoj. Jedan od tada vodećih ciljeva bio je provesti asanaciju hrvatskog sela, dakle stvoriti higijensku infrastrukturu koja će presjeći lanac zaraza i dokinuti žarišta različitih zaraznih bolesti u seoskim krajevima. Onodobnim je javnozdravstvenim radnicima bilo posve jasno da je širenje zaraznih bolesti na selu tijesno povezano uz neprosvijećenost stanovništva, nehigijenske uvjete života i štetne navike. Potonje su bile osobito vezane uz vršenje nužde na otvorenom ili u higijenski

posve neprikladnim nužnicima, kao i uz naviku odlaganja gnoja u nezaštićenim gnojnicama, koje su dopuštale da se otpadne vode salijevaju u bunare. Uz tada raširene epidemije crijevnih zaraznih bolesti, usmjeravanje zdravstvenog prosvjećivanja na higijenu nužnika i gnojnica bilo je posve razumljivo i opravdano.

Zanimanje Andrije Štampara i njegovih suradnika unutar Tehničkog odjeljenja Škole narodnog zdravlja u Zagrebu¹, inženjera Milivoja Petrika, Hinka Kolarića Kišura i Hrvoja Ivekovića, za seosku higijenu i asanacijske radove na poboljšanju higijenske infrastrukture sela odražavalo je stvarnu potrebu onodobnog hrvatskog sela. Ono se ujedno uklapalo i u tada suvremene procese vezane uz poboljšanje seoske higijene pokrenute u cijeloj Europi te u ostalim dijelovima svijeta. To je vrijeme kada se ističe preventivna uloga medicine i socijalno sagledavanje problema seoskih zajednica, bijede i bolesti, kao i potreba konstruktivnog sanitarno-higijenskog rada na selu. Sve je to poticala i tada iznimno aktivna Zdravstvena organizacija Lige naroda, u kojoj je Štampar kao stručnjak imao značajnu ulogu. Toj je međunarodnoj zdravstvenoj organizaciji, koja se posebice zanimala za javnozdravstvene probleme, higijena seoskih krajeva bila jedno od prioritetnih područja djelovanja. U to je doba i Rockefellerova fondacija, kao filantropska organizacija koja je djelovala po cijeloj Europi, Sjedinjenim Američkim Državama, Južnoj Americi i Aziji, poticala i financirala različite obrazovne programe i sukladno s tim odgovarajuće ustanove kroz koje su onodobni javnozdravstveni radnici imali priliku djelovati na području seoske higijene te provoditi u djelo ideje preventivne medicine, koja u zajedništvu sa sanitarnim inženjeringom gradi higijensku infrastrukturu seoske zajednice.²

U ovom će se radu na osnovi slikovne dokumentacije, članaka objavljenih u onodobnim zdravstveno prosvjetnim i javnozdravstvenim časopisima te arhivskih izvora pohranjenih prije svega u dokumentaciji Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" u Zagrebu prikazati zdravstveno prosvjetne aktivnosti te asanacijski radovi koje su provodili onodobni javnozdravstveni radnici predvođeni spomenutim Tehničkim odjeljenjem Škole narodnog zdravlja u Zagrebu u cilju izgradnje i promocije uporabe higijenskih nužnika i gnojnica.

¹ Tehničko odjeljenje Škole narodnog zdravlja u Zagrebu nakon osnivanja 1926. sastojalo se od *Odsjeka za asanaciju sela* i *Odsjeka za sanitetsku tehniku*. Zadatak mu je bio zdravstveno proučavanje i sudjelovanje u asanaciji i gradnji sanitarne infrastrukture po selima. Inženjeri Milivoj Petrik (1894-1979), Hrvoje Iveković (1894-1978) i Hinko Kolarić-Kišur (1901-1991) djelovali su unutar Škole narodnog zdravlja ne samo na području *sanitarnog inženjeringa*, kako se tada uobičajvalo govoriti, već i kao javno zdravstveni radnici, zdravstveni prosvjetitelji, dakle *socijalni medicinari* koji povezuju javno zdravstvo i tehničke znanosti.

² Više u: Andrija ŠTAMPAR, "Opažanja jednog radnika na unapređenju zdravlja na selu", *Liječnički vjesnik*, 1939., 61, 1.-5.; ISTI, "Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, njezina povijest i sadašnji položaj", *Zdravstvene novine*, 1957., 10, 35.-37.; *70 godina rada na promicanju zdravlja hrvatskog puka: Škola narodnog zdravlja "Andrija Štampar"*, ur. Antun Budak, Zagreb, 1997.; Željko DUGAC, *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb, 2005.; ISTI, "Like Yeast in Fermentation: Public Health in Interwar Yugoslavia", u: *Hygiene, Health and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, ur. C. Promitzer, S. Trubeta, M. Turda, Budapest – New York, 2010., 193.-232.

Da oprostite: O nužnicima i običajima vršenja nužde

Izvori koje govore o higijeni sela nakon Prvog svjetskog rata gotovo redovito koriste negativne izraze. Javnozdravstveni djelatnici onodobnih socijalno-medicinskih ustanova, među kojima je prednjačila Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, prilikom obilaska terena bilježe problem vrlo niske higijenske svijesti i higijenskih uvjeta života stanovništva. To se poglavito odnosilo na nepoznavanje osnovnih pravila osobne higijene, zatim higijenskog načina održavanja prostora u kojem se živi, higijene prehrane te opće higijene. Kao osobito važan problem ističu se higijenski neprihvatljive navike pri vršenju nužde te zbrinjavanju ljudskih i životinjskih izmetina. Ističe se nedostatak nužnika i navike korištenja određenog stalnog i zaštićenog mjesta za vršenje nužde, što je bilo tijesno povezano s problemom opskrbe zdravom vodom te onečišćenjem fekalnim vodama iz gnojnica i otvorenih nužnika. *Liječnički vjesnik* preko liječnika koji su obavljali terensku službu na suzbijanju epidemije dizenterije u krapinskom kraju 1920. navodi: "Moraš vući za sobom na cipelama malo ne toliku težinu blata, koliko sam težiš; pa kad se uspneš do te zagorske potleušice, uvidjaš da nije čudo, ako se ovdje zaraza širi. Nečistoća posvuda, o zahodu niti govora. Okolo naokolo kućice nalaziš kupove ljudskih izmetina, po kojima kokoši, race, guske i purani čeprkaju."³ Nužda se vršila posvuda, često pod izlikom da su tako radili i njihovi stari, pa da je i za njih tako dobro.⁴

Pionir zdravstveno-prosvjetnog rada na Balkanu Milan Jovanović Batut, vezano uz problem vršenja nužde na selu, 1922. navodi: "Ko poznaje naša sela, znaće i to, da u seljačkim kućama nema nužnika. I malo i veliko, i muško i žensko, i staro i mlado, i zdravo i bolesno iskrade se od drugih i svršuje svoju nuždu gdje god na kom sklonitom mjestu, n. pr. iza kuće ili plasta."⁵ Batut dalje navodi kako seljaci vrše nuždu i pored bunara, u voćnjaku, pa čak i kraj praga. Izmetine na nogama raznose po dvorištu i kući. Kada padne kiša, sva se voda zajedno s izmetinama slije u bunar. Isti izvor dalje navodi kako seljaci piju odvratnu i opasnu vodu, posebice kada se uokolo nalaze izmetine ljudi koji boluju od dizenterije ili tifusa. Njihovo raznašanje izaziva prave epidemije. Razbacane izmetine jedu i svinje, koje se tako zaraze trakavicom, a zaraženim mesom trakavicu dobiva i čovjek. Jovanović Batut posebice naglašava kako, s moralne strane, vršenje nužde izvan zahoda podriva dostojanstvo i ugled starijih te stid i pristojnost mlađih. Po njemu je vršenje nužde na način "gdje stigneš" odlika životinja, a ne ljudi. Štoviše, neke životinje zakapaju svoj izmet. U konačnici upozorava kako seljak više materijalno gubi što nema nužnik nego što bi ga koštalo da napravi jedan jednostavan nužnik i tako svoju obitelj i stoku sačuva od nevolja.⁶

³ M. CRKVENAC, "Dizenterija kao epidemija u kotaru krapinskom god. 1918. i 1919.", *Liječnički vjesnik*, 1920., 42, 650.-651.

⁴ B. KOHUT, "Zdravstvo na ladanju", *Liječnički vjesnik*, 1920., 42, 458.-461.

⁵ Milan JOVANOVIĆ BATUT, *Zdravlje i bolest*, Split, 1922., 187.

⁶ Uz upute kako izgraditi nužnik i koje se sve zarazne bolesti prenose od otvorenih izmetina,

O mentalitetu tadašnjih seoskih žitelja govori i tekst koji objavljuje zdravstveno prosvjetni časopis Škole narodnog zdravlja *Narodni napredak* pod zvučnim naslovom "Bolje kopati zahod nego grob", koji je napisao jedan od tada najznačajnijih zdravstvenih prosvjetitelja Drago Chloupek: "Zahod je posljednja stvar na selu: ako baš čovjek ima novaca, onda će nabaviti najprije srebrni sat i kakav jeftini inhalator od putujućeg agenta ili čak dva metra veliku sliku majke božje sa zlatnom ramom ili će opskrbiti svu ženskadiju u širokoj familiji crvenim koralima i svilenim rupcima – ali zahod neće sagrađiti. Kupiće i konjima novu žutu ormu i betoniraće pod u svinjcu – ali zahod neće sagrađiti." Chloupek ujedno navodi kako se ljudi čak srame uopće govoriti o zahodu, pa i na sam spomen te "kule sramote" nadodaju "z oprostjenjem ili da oprostite".⁷ Nije se stoga za čuditi da su djelatnici novoosnovanih socijalno-medicinskih ustanova u svom radu nailazili na stav seljaka spram nužnika koji je bio ispunjen potpunom ignorancijom te mislju kako je nužnik nešto nečisto, nedostojno i nepotrebno.

U zdravstveno-prosvjetnoj knjizi *Kuća, naselje i zdravlje*, koju Chloupek objavljuje 1938. u izdanju Škole narodnog zdravlja, posebna su poglavlja posvećena upravo gradnji nužnika i gnojišta. U poglavlju o nužniku Chloupek ističe: "Uz naše plotove, iza grmlja, iza stoga slame, na đubrištu – svagdje leži ljudski izmet nepokriven. Leži tako nikome na diku, ali mnogomu na štetu." Chloupek upozorava na opasnost ostavljanja nezaštićenog izmeta na otvorenom zbog širenja tifusa, griže, kolere, različitih glista i trakavica. Posebno se koncentrira na razjašnjavanje putova širenja bolesti te navodi: "Jer dok izmet leži slobodno kraj plota ili na đubrištu, on se nesmetano raznosi. Otplavi ga kiša, razgaze ga kokoši i svinje, raznesu ga potplati, a osim toga na njemu se roje i goste bezbrojne muhe. Ako se raznosi izmet zdravog čovjeka – nije to lijepo ni ugodno, ali barem nije opasno. No neka je izmet od bolesnika ili od kliconoše, onda najsitniji komadić tog izmeta prenosi bolest. Neka muha prenese samo jednu mrvicu takvog izmeta na voće, a ovo voće pojede čovjek – onda je taj čovjek pojeo i sjeme bolesti... Takav izmet može da otplavi kiša u loše ozidan bunar. Takav izmet može kiša da razmoči, pa se onda taj izmet kroz rupe od krtica i miševa spusti u bunarsku vodu. Piješ li takvu vodu, piješ s njome i sjeme bolesti."⁸

U poglavlju o gnojištu Chloupek nadalje navodi kako životinjski izmet, baš kao i ljudski, može biti izvor različitih bolesti kako za čovjeka tako i za životinje, jer se u njemu kriju klice različitih parazita, poput metilja, glista, trakavica i sl., te uzročnici antraksa, tifusa, slinavke i vrbanca. Gnojište je ujedno i veliko leglo muha. Ističe kako iz gnojišta, kao niti iz nužnika, izmet ne smije prodirati

---

Batut naglašava još jedan zdravstveni problem vezan uz vršenje nužde, a to je da je za zdravlje škodljivo što seljaci zimi izlaze iz pregrijanih prostorija napola goli i onda ozebu vršeći nuždu na hladnoći, te da je to razlog njihova stalnog kašljanja. *Isto*, 187.-190.

⁷ Drago CHLOUPEK, "Bolje kopati zahod nego grob", *Narodni napredak*, 1933., 5, 225.-228. Chloupek navodi da je jedan od razloga što seljaci ne grade nužnike i taj što su odlazeći u grad imali prilike vidjeti smrdljive i neuredne javne zahode koji su na njih ostavili negativan dojam.

⁸ D. CHLOUPEK, *Kuća, naselje i zdravlje*, Zagreb, 1938., 50.-52.

u zemlju i zagađivati podzemne vode. Stoga propagira betonski izliveno dno za gnojšte s posebnim spremnikom za gnojne isplavine te ograđeno ogradom kako se otpadne tekućine ne bi prelijevale uokolo.⁹

U hladovini manje se osjeća smrad: Rad zajednice na rješavanju higijenskog problema

Milan Jovanović Batut u svom zdravstveno prosvjetnom zalaganju seljaci-ma naglašava posljedice nehigijenskog vršenja nužde te daje savjete kako što jednostavnije izgraditi nužnik, pa kaže da se podalje od kuće i bunara iskopa jama, a zatim: "... podigne (od greda, proštaca i dasaka ili pletera i blata, od naboja, čerpića, kamena, cigalja) kao neki mali zaklon s jednim prozorčedom, s vratima, krovom i nastriješnicom, kako bi od vjetra, kiše i snijega bio zaklonjen; da nad samom jamom steše i sklopi kao neki sanduk – tako, kako bi na njemu mogao slobodno sjediti; da otvori na tom sjedištu zaokrugljen otvor ('oko'): – pa eto mu gotova skromna ali podesna nužnika."¹⁰

Nakon tih pionirskih zalaganja kreće obimna akcija Tehničkog odjeljenja Škole narodnog zdravlja. Više nije bio dovoljan neki improviziran nužnik, podalje od bunara, nego nužnik koji će svojim zatvorenim spremnikom za fekalije odgovarati visokim higijenskim standardima. Stoga se naponi usmjeravaju na gradnju privatnih i javnih nužnika u selima i manjim gradovima. Privatni su nužnici bili zamišljeni kao samostalni ili su se kombinirali s gnojnicom.

Predstavljanje higijenskog nužnika seoskoj zajednici te konačno njegova realizacija i korištenje, kako je već navedeno, nije bio lak zadatak, stoga zdravstveno prosvjetni radnici Škole narodnog zdravlja kreću sa složenim metodom rada. Štampar i njegovi kolege ubrzo su uvidjeli da živa riječ u sklopu zdravstveno prosvjetnih predavanja, higijenskih izložbi i projekcija filmova nije dovoljna, nego je potrebno na licu mjesta djelovati da se stvore higijenski uvjeti i tako neposredno pokazati kako se čuva zdravlje. Tu ulogu prvenstveno preuzima Tehničko odjeljenje Škole narodnog zdravlja, koje započinje, do tada neviđenu, akciju asanacije sela.¹¹ Tehničko odjeljenje pokreće intenzivne radove na izgradnji higijenskih bunara, cisterni, vodovoda, kupaonica, perila za rublje, nužnika, gnojnica, kanalizacije, silosa za krmu, staja i štagljeva te isušivanje bara i močvara. Svi su ti radovi bili od životne važnosti budući da su

⁹ *Isto*, 60.-64. Da nije bilo lako uvesti nužnik u seosku zajednicu te izgraditi stav da je to nešto neophodno govori i činjenica da su seljaci u pojedinim selima, bez obzira na sav trud i higijensku propagandu koju je provodila Škola narodnog zdravlja, higijenski izgrađene nužnike poslije upotrebljavali za smočnice i držali u njima mlijeko i sir. (Zlatko SREMAC, Nikola NIKOLIĆ, *Hrvatsko selo i medicina*, Zagreb, 1941., 220.-221.)

¹⁰ M. JOVANOVIĆ BATUT, *n. dj.*, 189.

¹¹ Iako je turopoljsko selo Mraclin bilo najintenzivnije obuhvaćeno asanacijskim radovima te je služilo i kao svojevršno ogledno selo pri terenskoj javnozdravstvenoj edukaciji domaćih i stranih studenata, i brojna druga sela, posebice u središnjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj, bila su podvrgnuta određenim asanacijskim radovima.

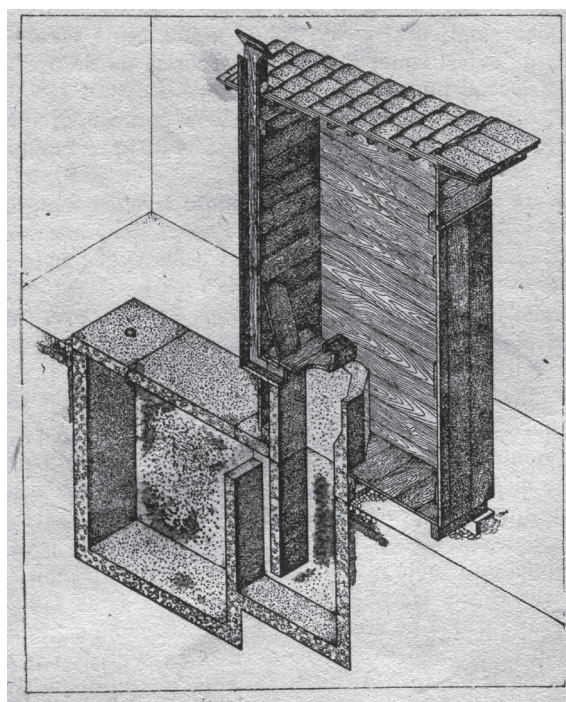
Asanacijski radovi u Mraclinu, oko 1930.

Javni higijenski nužnik, oko 1930.

Nehigijenska gnojnica, oko 1930.

Presijek higijenskog nužnika sa zatvorenim spremnikom za fekalije.

Privatni higijenski nužnik, oko 1930.

Sanirana gnojnica, oko 1930.

Poštarina plaćena u gotovom

Narodni Napredak

BROJ 15—16 U ZAGREBU, 20 KOLOVOZA 1933 GODINA V

Dr. Drago Chloupek :

Bolje kopati zahod nego grob

Zahod je posljednja stvar na selu: ako baš čovjek ima novaca, onda će nabaviti najprije srebrni sat i kakav jeftini inhalator* od putujućeg agenta ili čak dva metra veliku sliku majke božje sa zlatnom ramom ili će opskrbiti svu ženskadiju u širokoj porodici crvenim koralima i svilenim rupcima — ali zahoda neće sagraditi. Kupiće i konjima novu žutu ormu i betoniraće pod u svinjcu — ali zahoda neće sagraditi.

Naši se ljudi srame i govoriti o zahodu. Poznata je uzrečica, da se o zahodu govori samo „z dopuštenjem“ ili „da oprostite“. Zahod se smatra nečim sramotnim, pa je i to valjda jedan razlog, zašto se ta kula sramote ne gradi.

Još nešto odbija naše ljude od zahoda. Čuje se često poslovice: „Grad je smrad, a selo veselo“. Ovo dolazi odatle, što je seljak u svoje vrijeme, pa i danas, imao prilike da vidi prve zahode u gradovima. Ti zahodi su bili zbilja leglo i vrhunac smrada. Bili su po prilici nešto takvo, što se još i danas vidi u malim gostionicama u predgrađu na sajamski dan. Kako je u takvom zahodu, to neću opisivati, jer su to svačije oči i nos zapamtili. Jedva je nešto bolje u željezničkim zahodima. Naravno, da takvi primjeri nisu mogli oduševiti našeg seljaka da i on sazida ovakovu spremnicu ili magacin smrada u svojoj kući. Bolji mu je bio zahod na svježem zraku iza plotu ili makar u štali. To je drugi razlog, zašto narod ne zida zahode.

* To je sprava za isparivanje grla. Mnogo je prodaju razni agenti i preporučaju da liječi, naravno, sve bolesti.

prilike u kojima su neregulirane otpadne vode plavile seoske bunare izazivale stalne epidemije dizenterije, tifusa, parazitarnih bolesti i sl.¹²

U spomenutoj knjizi *Kuća, naselje i zdravlje* Chloupek navodi koja je građa potrebna za betonski nužnik sa septičkom jamom: "... šljunka 1 i po kubnog metra. Šljunak neka bude čist od zemlje i smeća; pijeska do pola kubnog metra; što bolje para staklo, to je bolji; cementa 12 vreća; željeza često nađeš kod kuće (stare šipke i dr.). Ako ga nemaš, kupi okrugle šipke 8 milimetara debele i to u svemu 10 do 12 kg. Uz to žice za vezanje 1 kg; kućica iznad nužnika može biti zidana ili od dasaka ili od pletera. Da ne kvari izgled, zasadi oko nje visoko grmlje; u hladovini manje se osjeća smrad. Neka stoji niz vjetar. Za drveno sjedište s poklopcem trebaju 3 daske, 15 centimetara široke, 4 metra duge, a od 1 palac debele. Uz to 2 šarnira ili 2 kožice za poklopac."¹³

Letak "Kako treba praviti seoske nužnike"¹⁴, koji je izradilo Tehničko odjeljenje Škole narodnog zdravlja, bio je također vrlo popularno sredstvo za propagandu među seoskim stanovništvom. U dokumentaciji tog odjeljenja nalazimo podatke o njegovu otiskivanju u 12 000 komada. Letak je sadržavao pet nacрта nužnika i četiri fotografije te tekstualni dio u kojem se navode opasnosti za zdravlje i gospodarske štete kada nema nužnika ili su loše građeni te kako se šire zaraze. Tu su i upute kakav nužnik treba graditi, uz detaljna objašnjenja i troškovnik.¹⁵

Čitav se posao pokretao dijeljenjem letaka i nacрта te predstavljanjem modela gradnje. Tako je primjerice, prema pisanju inženjera H. Kolarića Kišura, od 1932. do 1937. upotrijebljeno oko 6500 primjeraka nacрта. Organiziraju se predavanja i tečajevi prilikom kojih se koristi preko 2000 dijapozitiva te različiti zdravstveno prosvjetni filmovi koji se usmjeravaju na sanitarno-tehničku tematiku.¹⁶

No najzanimljivije je to da je vezano uz problematiku higijenskih nužnika Škola narodnog zdravlja započela koristiti posve novi način rada, koji je bio znatno kompleksniji od onog koji se koristio u uobičajenom zdravstveno prosvjetnom radu. Taj novi način rada objedinio je nekoliko različitih, prije poznatih metoda te dodao nove i originalne pristupe. Prije svega je tražio kooperativne odnose među sudionicima, što u prijašnjim metodama rada nije bilo toliko izraženo. Za provođenje te nove metode bio je prije svega potreban širok spektar stručno osposobljenog osoblja, prvenstveno dobro educirani

¹² Kada je započela akcija asanacije u Mraclinu, od ukupno 180 kuća samo je njih 40 imalo nužnike, i to uglavnom takve da nisu odgovarali nikakvom higijenskom standardu. (Hinko KOLARIĆ KIŠUR, "Deset godina asanacije sela", *VPS. Časopis za vodnu, plinsku, sanitarnu i municipalnu tehniku*, 1938., 4, 32.-82.)

¹³ D. CHLOUPEK, *Kuća, naselje i zdravlje*, 55.

¹⁴ U kasnijim izdanjima u obliku brošure koristi se i naziv "Kako ćemo graditi seoske nužnike".

¹⁵ Dopis o tiskanju letaka od 6. X. 1933., 2639 T.O., kut. 1933, Opći spisi, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb.

¹⁶ H. KOLARIĆ KIŠUR, *n. dj.*, 32.-82.

sanitarni inženjeri i sanitarni tehničari. Uz njih se kao ravnopravni subjekt postavljaju i predstavnici lokalne zajednice u kojoj će se rad odvijati, dakle stanovnici određenog sela ili naselja.¹⁷ Tu novu metodu mogli bismo nazvati *rad zajednice na rješavanju određenog zdravstvenog problema* ili, kako se označava u izvorima, "prikazivanje praktičnih primjera higijene u narodu" ili "higijena na primjeru".¹⁸

Rad zajednice na rješavanju određenog zdravstvenog problema bio je podijeljen u sljedeće segmente: proučavanje lokalnih potreba i perceptivne moći stanovništva, priprema odgovarajućeg promidžbenog materijala, senzibiliziranje stanovništva na terenu za određeni higijensko-zdravstveni problem, edukacija stanovništva o tom problemu, aktiviranje lokalne zajednice za akciju rješavanja problema, izvođenje same akcije i demonstracija upotrebe i dobiti. Zdravstveno prosvjeđivanje provelo se dakle kroz različite stupnjeve rada na pripremi i gradnji higijenskog objekta na terenu.

Nakon što su utvrđene lokalne potrebe određene zajednice, pristupa se senzibilizaciji iste prema postojećem problemu. Ta priprema terena obavljala se u prvoj fazi obično preko ljudi koji su pripadali zajednici u kojoj se akcija planirala, a bili su u nekoj vezi sa Školom narodnog zdravlja. To su prije svega bili polaznici Seljačkog sveučilišta ili suradnici zdravstveno prosvjetnog časopisa *Narodni napredak*. Oni su trebali svojim primjerom i aktivnim radom u seoskoj zajednici potaknuti istu na uočavanje zdravstvenih i higijenskih problema te na otvorenost za prihvaćanje novih spoznaja. Važno je bilo animirati lokalnu zajednicu za planiranu akciju, pridobiti ne samo njezinu suglasnost nego i zainteresiranost, odnosno da u pokrenutoj akciji zajednica prepozna svoju korist. Nakon što su polaznici Seljačkog sveučilišta pripremili teren, dolazila je sljedeća faza, u kojoj su djelatnici Škole narodnog zdravlja prezentirali zdravstveno prosvjetne poruke vezane uz problematiku koju je akcijom trebalo obuhvatiti. Iznosila su se znanja o javnoj i osobnoj higijeni, zaraznim bolestima, prenosivocima, načinima zaraze, o važnosti higijenske infrastrukture seoskog gospodarstva i dobitima koji su trebale proizaći iz novih racionalnih načina uređenja istog. U tom su se segmentu rada koristile klasične metode rada: predavanja, projekcije dijapozitiva i filmova ili dijeljenje brošura, letaka i sl. Važno je naglasiti da su se higijenski objekti koje se planiralo graditi predstavljali uz pomoć standardnih nacрта te posebno izrađenih trodimenzionalnih modela. Ti su nacrti i trodimenzionalni modeli bili važno promidžbeno sredstvo djelatnika Škole i njihovoj se izradi posvećivala posebna pozornost. Tako se primjerice u prijedlogu budžeta Tehničkog odjeljenja Škole za 1933./34. traže financijska sredstva za kaširanje nacрта za tečajeve te tiskanje standardnih nacрта i klišeja u 2000 primjeraka, a slični se zahtjevi ponavljaju

¹⁷ Milivoj PETRIK, "Sanitarno tehnički rad Škole narodnog zdravlja", *VPS. Časopis za vodnu, plinsku, sanitarnu i municipalnu tehniku*, 1938., 4, 7.-31.

¹⁸ Pravilnik o kursevima za lekare, *Narodne novine*, 1930., 46, 1.; A. ŠTAMPAR, "Škola narodnog zdravlja u Zagrebu, njezina povijest i sadašnji položaj". Više u: Ž. DUGAC, *Kako biti čist i zdrav : zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2010.

i u drugim godištima.¹⁹ Tako se željela stvoriti čim jasnija predodžba o pravovaljanom higijenskom objektu. S druge strane nacrti i modeli služili su i kao predlošci po kojima se gradilo. Smatralo se da oponašanje jednog određenog obrasca, kao vrlo jednostavna pedagoška metoda, može uroditi najboljim rezultatima. Tako djelatnici Škole, uz to što izgrađuju higijenske objekte po točno određenim nacrtima, i dijele te nacрте ljudima kako bi oni sami mogli izgraditi pojedini objekt. Jednako se tako potiču lokalni građevinski poduzetnici da koriste te nacрте prilikom svojih gradnji.²⁰ U izvješću Tehničkog odjeljenja Škole za 1936. aktivnost dijeljenja nacрта seljacima čak se navodi kao posebna, tzv. *propaganda nacrtima*.²¹

Nakon što je određena zajednica bila upoznata s problematikom te joj je predložen plan djelovanja, nacrti i sl., dolazi do pokretanja praktičnog rada. Ta se etapa provodila kroz kooperaciju u izgradnji određenog higijenskog objekta. Seoska je zajednica sudjelovala radnom snagom, a Škola je u najvećem broju slučajeva osiguravala financijska sredstva za nabavu potrebnog materijala. Prilikom toga su se članovi zajednice praktično upoznavali s načinom gradnje, odnosno konstrukcijom određenog higijenskog objekta koji bi trebao postati integralni dio njihova svakodnevnog života. Kod gradnje nužnika koristio se poseban model higijenskog zatvorenog nužnika koji je imao izdvojen spremnik za fekalije i koji nazivaju – tip Škole narodnog zdravlja.²² Nužnik se, kako je već navedeno, u obliku trodimenzionalne makete ili kao građevinski nacrt prezentirao seljacima. Nakon što je objekt bio realiziran, mogla su se praktično primjenjivati nova saznanja o njegovoj svrhovitosti te načinima korištenja.²³

Važno je napomenuti i činjenicu da je Škola narodnog zdravlja nastojala proširiti aktivnosti u pojedinim seoskim zajednicama i na ono vrijeme kada ona sama nije bila prisutna u toj zajednici, odnosno potaknuti provođenje akcija za podizanje higijenske razine i u područjima u kojima nije mogla djelovati. Stoga potiče seljake da sami grade higijenske objekte, prije svega nužnike, gnojišta, kupaonice i sl. Tako pravilnik Škole određuje financijske nagrade za higijenske objekte koje su seljaci izgradili samostalno prema uputama Škole. Te su se nagrade svake godine dodjeljivale iz budžeta Škole. Za higijenski

¹⁹ Prijedlog za budžet tehničkog odjeljenja Škole narodnog zdravlja za godinu 1933/34, 895/33-T.O., kut. 1932, 1933, 1934, Opći spisi tehničko odjeljenje, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb; Prijedlog budžeta III odjeljenja za god. 1936/1937, 790/T.O., kut. 1936, Opći spisi tehničko odjeljenje, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb.

²⁰ H. KOLARIĆ KIŠUR, *n. dj.*, 32.-82.

²¹ Izvještaj za 1936. godinu, Tehničko odjeljenje, br. 539 T.O. 7, kut. 1937, Opći spisi – personalije, predračuni za nadničarske liste, dopisi upravnih vlasti, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb.

²² Poznat i kao *Kentucky* nužnik, čiji je projekt gradnje usvojen preko Rockefellerove fondacije i koji se primjenjivao u sličnim akcijama i drugdje u svijetu, poglavito u SAD-u. (Carl PRAUSNIT, *The Teaching of Preventive Medicine in Europe*, London, 1933., 121.-140., 169.; Paul WEINDLING, "Philanthropy and World Health: The Rockefeller Foundation and the League of Nations Health Organization", *Minerva*, 1997., 35, 269.-281.)

²³ H. KOLARIĆ KIŠUR, *n. dj.*, 32.-82.

ispravno izgrađen nužnik, kupaonicu i gnojište davale su se nagrade od 200 od 400 dinara. Posebna komisija Škole izlazila je na teren i pregledavala objekte koji su se natjecali za nagradu.²⁴ Jednako tako Škola je dodjeljivala i financijsku pomoć seljacima za gradnju higijenskih objekata, poglavito polaznicima Seljačkog sveučilišta, ali i brojnim drugima. O tome svjedoče pojedini dokumenti pohranjeni u dokumentaciji Škole. Tako u dopisu koji Milivoj Petrik, voditelj Tehničkog odjeljenja Škole, šalje direktoru Škole narodnog zdravlja 1934. i u kojem predlaže financijsku pomoć jednom seljaku stoji: "Mladi seljački gospodar Stjepan Lončar iz Obrezine, sreza velikogoričkog, već kroz sedam godina pokazuje neobičan interes za akciju Zavoda na higijenskom i gospodarskom, te opće prosvjetnom podizanju sela. Obiteljske prilike nisu mu dopustile da bude djak Seljačkog Sveučilišta, ali je on u stalnom kontaktu sa svojim suseljanim, bivšim djacima, i lektinom je uspio da usavrši svoje znanje i gospodarstvo. Sagrađio je nužnik, djubrište i silos po nacrtu i pod nadzorom Zavoda, a sada pristupa izgradnji uzorne staje. Za ovo snosi sam sve troškove, jedino mu nedostaju sredstva za unutarnje uredjenje staje /betonske jaslje i podovi/ koje bi on želio izvesti točno prema našim uzornim stajama. Obratio se stoga na Zavod s molbom za pomoć. Molitelj je i stalni dopisnik 'Narodnog Napretka' a po svom radu neosporno vrijedan pomagač naše propagandističke akcije na selu..."²⁵

U dokumentu u kojem se govori o molbi apsolutenata muškog tečaja za potpomaganje pri gradnji nužnika, gnojišta i silosa stoji: "Škola je nekada, u vrijeme prosperiteta ovakve pomoći završenim đacima redovno i davala. Bilo bi svakako potrebno baš u cilju propagande higijene kao i propagande za samo Seljačko sveučilište, da se po mogućnosti i sada podijele pomoći svršenim đacima. Njihov rad na selu, na koji su kao naši đaci moralno obvezani, imati će samo onda jedan veći uspjeh, ako budu mogli primjerima kod sebe potvrditi vrijednost teorijske spremne."²⁶

O važnosti davanja pomoći za sitne asanacije na terenu govori se i u godišnjem izvještaju Tehničkog odjeljenja za 1934.: "Da bi se pojačao kontakt zavoda s narodom, bilo bi potrebno da se – barem u godini 1935 – sa strane zavoda predvidi i osigura veća svota za davanje pomoći pri sitnim asanacionim radovima u krajevima gdje još nema fondova. Naročito bi bilo potrebno da se što veća svota odredi za gradnju higijenskih nužnika u krajevima endemičnog tifusa i dizenterije... Bude li 1935. godine data zavodu kakva pomoć sa strane Rockefellerove Fondacije, bilo bi veoma korisno da se od te pomoći odijeli oko 100.000 Din. za ove svrhe. Iz ovolike svote mogao bi se izgraditi razmjerno

²⁴ "Pravilnik Škole narodnog zdravlja u Zagrebu o podjeljivanju nagrada za higijenske nužnike i đubrišta", *Narodni napredak*, 1931., 3, 28.-31.

²⁵ Dopis od 25. V. 1934, 1079/T.O., kut. 1932, 1933, 1934, Opći spisi tehničko odjeljenje, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb.

²⁶ Dopis od 31. V. 1937, TO 1281/37, kut. 1937, Opći spisi tehničko odjeljenje, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb.

velik broj sitnih asanacionih objekata, i postići znatan efekt u propagandnom i u asanacionom pogledu."²⁷

Tijekom deset godina, od 1927. do 1937., na području tadašnje Savske banovine izgrađeno je 27 javnih i 1192 privatna nužnika.²⁸ Jasno je da Odjeljenje iz svojih sredstava nije moglo pokriti sve potrebe, no ono je davalo upute i nacрте privatnim osobama po kojima su one mogle oponašati gradnju higijenski ispravnog nužnika.

Tablica 1. Broj nužnika izgrađenih u razdoblju od 1927. do 1937. od strane Odjeljenja za sanitarnu tehniku Škole narodnog zdravlja (prema: H. Kolarić Kišur, "Deset godina asanacije sela")

Godina	Javni nužnik	Privatni nužnik
1927.	-	30
1928.	4	104
1929.	3	21
1930.	2	298
1931.	3	95
1932.	3	22
1933.	1	132
1934.	3	64
1935.	2	106
1936.	3	80
1937.	3	240
Ukupno	27	1192

Štampar naglašava važnost bliskog kontakta zdravstveno prosvjetnih radnika i seoskog stanovništva te zajedničkog praktičkog rada na određenom problemu. U članku "Opažanja jednog radnika na unapređenju zdravlja na selu", koji je predavanje što ga je Štampar održao studentima medicine na Harvardu 1938., navodi: "Najbolji način zdravstvenog prosvjećivanja u seoskim krajevima sastoji se u samom radu na zdravstvenom unapređenju, od kojeg seljak ima izravnu korist... Škola Narodnog Zdravlja i Higijenski Zavodi su središta zdravstvenog rada na selu. Oni savjetuju seljaka u pitanjima zdravstvene tehnike, izvode poslove uz njihovu pomoć, izgrađuju zdence, latrine i đubrišta, kao i popravlanje kuća. Ovakav rad prirodno pobuđuje zanimanje među seljacima. On pokreće među seoskim stanovništvom želju za boljim zdravljem. U naročitim razredima za vrijeme zime seljaci uče predmete iz opće prosvjete, a osobito one iz poljoprivrede, veterinstva, stočarstva i zdravlja. Na ovakav način postižu se bolji uspjesi nego li samim predavanjima i izložbama."²⁹

²⁷ Godišnji izvještaj za 1934. godinu, 29. I. 1935, 214/34-TO, Fascikl godišnji izvještaji – tehničko odjeljenje, Dokumentacija Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar", Zagreb.

²⁸ H. KOLARIĆ KIŠUR, *n. dj.*, 32.-82.

²⁹ A. ŠTAMPAR, "Opažanja jednog radnika na unapređenju zdravlja na selu", 1.-5.

Zaključak

Djelatnici Škole narodnog zdravlja, posebice njezina Tehničkog odjeljenja, u međuratnom su razdoblju pokrenuli široku akciju promicanja higijenskih načela vezanih uz vršenje nužde i odgovarajuće zbrinjavanje ljudskog i životinjskog izmeta. Ta je akcija obuhvatila različite zdravstveno prosvjetne aktivnosti kao što su dijeljenje letaka, brošura i modela gradnji higijenskih objekata, organiziranje predavanja, filmskih projekcija i tečajeva te ono što je osobito značajno – praktičan rad s lokalnom zajednicom na rješavanju nedostatka higijenskih objekata, dakle gradnja samih objekata. Navedenu je gradnju Škola narodnog zdravlja djelomice i financirala iz svojih sredstava. Uzajamnim djelovanjem stručnjaci su zajedno s lokalnim stanovništvom poboljšavali higijenske uvjete na selu te gradili međusobno povjerenje i kooperativan rad koji prije toga nije bio poznat. Na primjeru edukacije i rješavanja problema nehigijenskog ponašanja vezanog uz vršenje nužde i uvođenja nužnika i zaštićenih gnojnica kao važnih i nezamjenjivih higijenskih objekata u seosku svakodnevicu klasični "objekti" zdravstvenog prosvjećivanja postaju aktivni "subjekti" rada. Dolazi dakle do prijelaza aktivnosti na lokalnu zajednicu, na ljude određenog područja, koji više nisu bili oni kojima se samo predaje ili ih se uči, nego su navedenom suradnjom postali spremni, uz stručnjake, riješiti određeni higijenski problem, usvojiti nove obrasce ponašanja i preuzeti brigu za svoje i zdravlje zajednice. Tako je jedna naoko banalna stvar, gradnja nužnika, pokrenula do tada nepoznat kooperativni rad lokalne zajednice i stručnjaka na području zdravstvenog prosvjećivanja i poboljšavanja javnozdravstvenih uvjeta na selu.

SUMMARY

BETTER TO DIG TOILET, BUT THE GRAVE: HEALTH EDUCATION ON HYGIENE OF TOILETS IN THE INTERWAR PERIOD

This paper discusses the efforts of health educators of the School of Public Health in Zagreb during the interwar period related to the problem of lacking of toilets or using unhygienic toilets which made pollution of the drinking water. The problem was a significant public health problem because it was associated with the spread of infectious intestinal diseases. This paper describes the joint work of health educators and local communities to address this important public health problem.

Key words: History of public health, School of Public health in Zagreb, History of hygiene of toilets